

## Het tiendblok Otterspoor vóór 1811

R.H.C. van Maanen  
Kamelenspoor 385, 3605 TC Maarssen

Tot in het begin van deze eeuw hadden de landbouwers te maken met een eeuwenoude "aanslag" op hun inkomen, namelijk de tienden.<sup>1,2,3,4</sup> Dit waren zakelijke lasten, gevestigd op onroerende goederen en bestaande uit een bepaalde hoeveelheid van de opbrengst van de oogst of een hiervoor in de plaats komend bedrag.

Tijdens mijn archiefstudies ten behoeve van de Historische Kring Maarssen vond ik ook informatie over de tienden die geheven werden in Otterspoor, gelegen in Breukelen-St. Pieters (Afbeelding 1). Deze worden hier beschreven, in samenhang met gegevens uit de wijdere omgeving.

Tienden waren in de praktijk een eenzijdige verplichting: de lasten voor de landbouwer, de lusten voor de tiendheffer. De landbouwer diende een tiende of een elfde deel van de opbrengst van de oogst af te staan aan de tiendheffer.

Aan de hand van een voorbeeld kan dit worden toegelicht. In 1823 stelde de schout van Maarsseveen een oogstopgave op.<sup>5</sup> Als we er van uitgaan dat er tiend werd geheven en we nemen het gewas tarwe als voorbeeld, dan krijgen we het volgende beeld:

totale opbrengst was	128 mud
minus 10% tiendheffing = 12,8 mud	115,2 mud
minus zaaigoed = 15 mud	100,2 mud

Als er geen tiendheffing was geweest, zou de totale opbrengst voor de landbouwer normaliter (minus het zaaigoed van 15 mud) 113 mud zijn geweest; na de tiendheffing was het 100,2 mud.

De tiendheffer kon de tiend ook verpachten of verkopen; verkocht werd dan het aandeel in de oogst waarop de tiendheffer rechten kon doen gelden. De koper van dit "oogstaandeel" - de tiendpachter - werd evenals de landbouwer geconfronteerd met een eenzijdige verplichting. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk geïllustreerd door de bepalingen in de voorwaarden voor de verpachting van de tiend in 1753.<sup>6</sup> Alle rampen die de tiendpachter konden overkomen - watersnood, brand, roof etc. - waren voor zijn rekening, daar de "Heeren Vercopers dese tienden stoten met de Voet", met andere woorden de tiendheffers waren alleen geïnteresseerd in het incasseren van hun aandeel.

### Een heel oud "belasting" recht

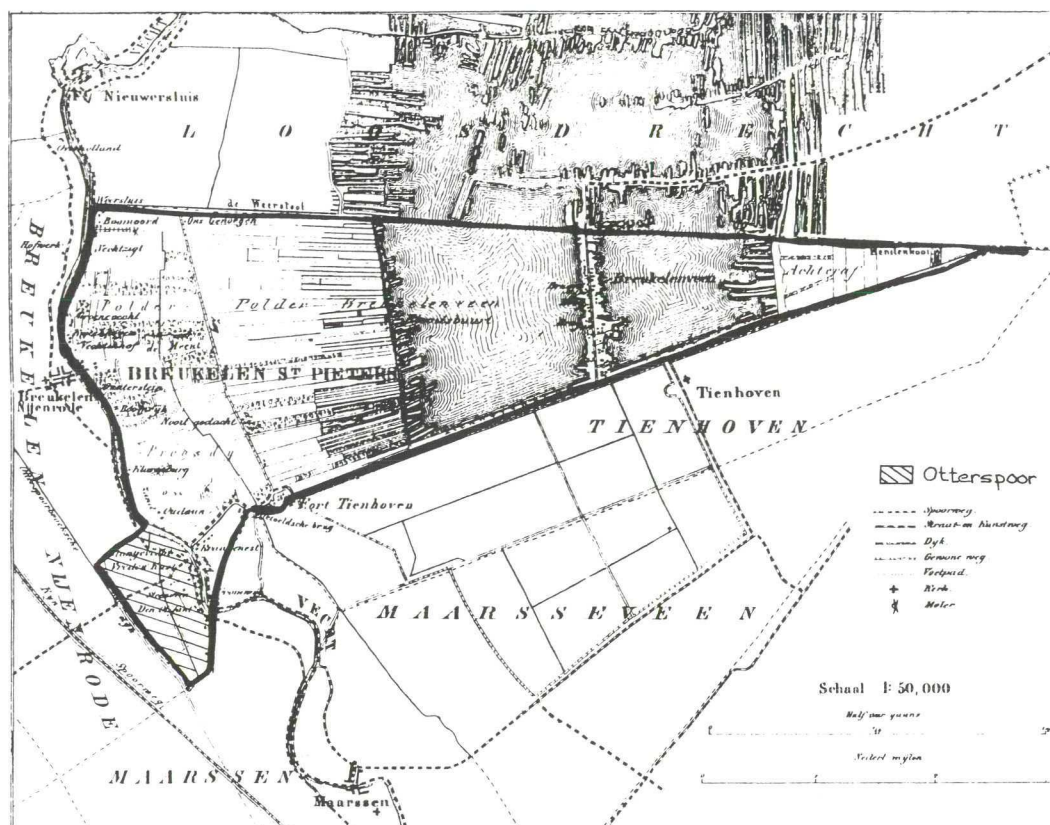
In de bijbel wordt al gesproken over tienden. Nadat Abraham een overwinning had behaald, offerde hij een tiende van zijn buit aan God.

Ook Mozes besteedde in zijn wetgeving aandacht aan tiendheffing. Men werd verplicht van de opbrengst van de veld- en boomvruchten en het vee een tiende te offeren aan God, uit te betalen aan de Levieten die als priesters de gemeenschap dienden.

In Nederland is tiendrecht van kerkelijke oorsprong; het wordt al genoemd in een schenkbrief uit 753 gericht aan de St. Maartenskerk te Utrecht.

In de loop der tijden geraakte de bevoegdheid tot het heffen van tienden geleidelijk voor een groot deel in handen van adel en patriciaat.

Het tiendblok Otterspoor was in het bezit van het Kapittel van Sint Pieter. Vermoedelijk rond 1048 heeft de bisschop de rechtsmacht over dat gebied, in-



Afb. 1. Kaartje van de gemeente Breukelen-St. Pieters uit 1868, met links onder aangegeven de positie van het gebied Otterspoor: het gedeelte van Breukelen-St. Pieters dat is gelegen aan de westkant van de Vecht.

clusief de aanspraken op de tienden, als allodium aan dat kapittel overgedragen. Aanvankelijk beheerde de proost de opbrengst van de tiende; vanaf 1228 was het kapittel rechtstreeks verantwoordelijk.<sup>7</sup>

Tegen tienden werden in de loop der tijd verscheidene bezwaren geuit. Een van de voornaamste bezwaren was dat landbouwers niet zouden worden gestimuleerd in hun bedrijven te investeren. Immers, pas wanneer het rendement van de investeringen boven de 10% uitkwam werd het interessant voor de landbouwer, daar anders de netto opbrengst zelfs minder was door de tiendheffing dan vóór de investeringen.

### Verschillende soorten tienden

In het tiendrecht maakte men in Nederland in de Middeleeuwen en daarna verschil tussen domaniale tienden en novale tienden. Domaniale tienden werden geheven op de van oudsher in cultuur gebrachte gronden, terwijl novale tienden werden geheven over nieuw ontgonnen woeste gronden, bijvoorbeeld venen.

Een tweede onderscheid werd gemaakt tussen de grote (= koren of grove) tienden, de kleine of smalle tienden en de krijtende tienden. Onder de grote tienden vielen de granen en de zaden zoals bijvoorbeeld koolzaad. Onder de kleine tienden vielen onder meer de erwten, bonen, wortelen, hooi en gras. De krijtende tienden, ook wel beesten-, lammer-, levende of bloedige tienden genoemd, waren verschuldigd over het vee.



Afb. 2. Het afdragen van de tienden in de Middeleeuwen (17de-eeuwse kopergravure, overgenomen uit A. Waas, 1964. *Die Bauern im Kampf um Gerechtigkeit*. München).

Bleef een tiendplichtig stuk land tijdelijk onbebouwd, dan "sliep" het tiendrecht; men sprak dan van slapende tienden.

### **Gewijzigde situatie in en na de Franse Tijd**

Tijdens de Franse overheersing werden de kapittels opgeheven. Hun bezittingen, waaronder het recht om tienden te heffen, werden vanaf 1 januari 1811 beheerd door het Staatsdomein, vanaf 1814 het Kroondomein.

In 1792 nam de Franse Nationale Conventie (Convention Nationale) het besluit dat in de door Franse troepen bezette of nog te bezetten landen tienden afgeschaft zouden worden, een en ander op basis van een decreet daterende uit 1789.

Vijf jaar later werd in de Bataafse Republiek een ontwerp-constitutie opgenomen dat tienden afkoopbaar dienden te zijn en dat er geen novale tienden op grond meer konden worden gevestigd.

Uiteindelijk bleef alles bij het oude en in 1814 werden de heerlijke rechten hersteld. Men kon het tiendrecht echter in goed overleg nog wel afkopen.

### **Tiendrechten werden vaak verpacht**

Zoals gezegd konden de tienden in ons land van oudsher door de recht-hebbende worden verpacht. Dit gebeurde òf per jaar, òf per periode van 3 tot 5 jaar. Ondanks de publieke veiling was het een selecte groep personen die als pachter optrad. In de 19de eeuw vonden dergelijke publieke veilingen in Maarssen plaats in de herberg De Reizende Man, onder toezicht van een notaris.<sup>8</sup>

Door de pachter moesten borgen worden gesteld, als extra zekerheid dat aan de aangegane verplichtingen zou worden voldaan. Gewoonlijk stonden twee mensen borg, die zelf dat jaar (meestal) ook tienden pachtten. De pachters hielpen zo elkaar.

Voordat de veilingen plaatsvonden, werden de desbetreffende tiendblokken eerst gekeurd. Dit hield in dat werd bekeken welke gewassen dat jaar geteeld werden, de opbrengst werd getaxeerd en op basis daarvan werd de pachtprijs vastgesteld.

In de praktijk kwam het erop neer dat de pachter meestal zijn pacht terug verdiende doordat de marktprijzen van de gewassen hoger lagen dan vooraf getaxeerd was. Het kon echter ook nadelig voor hem uitpakken. De rechthebbende moest hoe dan ook altijd de pachtprijs betaald krijgen. De pachter droeg het ondernemersrisico van deze belastingtransactie.

De tiendpachters waren ingevolge de pachtcontracten gehouden aan een heel scala van verplichtingen.

De tiendpachter diende de tiendplichtigen te houden aan hun plichten, iets wat hem niet altijd even populair maakte.

Indien binnen een tiendblok een nieuw gewas werd verbouwd en wel op een plaats waar dit nooit tevoren was gebeurd, moest de tiendheffer alsnog hiervan in kennis worden gesteld indien hij hier niet van op de hoogte was. Tenzij hij hiertoe toestemming had verkregen, mocht de tiendpachter echter niet zelf de tiend over dit gewas uitzetten. Ook diende de tiendheffer op de hoogte gesteld te worden indien binnen het tiendblok landerijen voorkwamen die voor de eerste keer gescheurd waren en tot bouwland bemaakt. De dan hierover te heffen novale tiend mocht niet door de tiendpachter worden uitgezet, tenzij dit duidelijk in het contract was vermeld.

Dank zij een contract opgesteld voor de verpachting van de Allemans-tiend in Nieuw-Maarsseveen weten we de gang van zaken in de 19de eeuw bij het uitzetten van de korentiend.<sup>9</sup>

De tiendpachter was sinds 1811 verplicht een vijfde deel van de door hem ontvangen tiend af te staan aan de eigenaar van de tiendplichtige landerijen; vier-vijfde deel van de tiend kwam aan de tiendpachter toe.

Wanneer de tiendpachter het voornemen had de tiend uit te gaan tellen, dienden de eigenaren en de gebruikers van de landerijen vroegtijdig te worden gewaarschuwd, zodat zij hierbij aanwezig konden zijn.

Bij het uittellen van de korentienden moesten op elke vijfde bos of hoop twee takjes worden gestoken en op iedere vierde bos of hoop één takje. Verder moesten de overige hopen zo worden uitgeteld dat het aan de grondeigenaar toekomende vijfde deel van de tiend was gewaarborgd.

De bossen die bestemd waren voor de grondeigenaren moesten worden verzameld en op hopen worden gezet. Hetzelfde gold voor het gewonnen zaad; na het dorsen diende elke vijfde mud of schepel (= 1/4 mud) gereserveerd te worden voor de grondeigenaren. Wanneer de geogste hoeveelheid te gering was om een verdeling in mudden of schepels mogelijk te maken, diende men gebruik te maken van een kleinere maat.

Bij de aardappelen kon, in plaats van verrekening in natura, een vergoeding worden betaald van 11 stuivers 4 penningen ter vervanging van het hondgeld (groot 14 stuivers en 4 penningen); de resterende 3 stuivers waren bestemd voor de grondeigenaren. Ook van de vruchten aan de wortel hangende diende steeds weer een vijfde deel van de tiend gereserveerd te worden voor de grondeigenaar.

### **Systemen van tiendheffing**

Er waren twee systemen van tiendheffing in Nederland. Samen met Holland en Zeeland werd in grote delen van Utrecht het blok- of cirkelsysteem toegepast, in overige delen van Nederland het kampstelsel. Nadeel van het

blokstelsel was dat pas wanneer alle akkers die binnen een dergelijk blok lagen, tiendvrij gemaakt waren, het tiendblok ophield te bestaan.

Onder een tiendblok verstaat men een complex van akkers met een eigen naam. Een tiendgebied bestaat uit een aantal tiendblokken behorende aan een tiendgerechtigde.

Bij het kampstelsel waren alleen de bouwlanden - liggende op de kampen - tiendplichtig, dit in tegenstelling tot de woeste gronden, die deel uitmaakten van het gemeenschappelijk bezit.

Ook bij het tiendblokstelsel waren bijvoorbeeld graslanden uitgezonderd van de tiendheffing. De beesten- of krijtende tiend werd per totale gemeente geheven.

### **Soorten en hoogten van de heffingen in Otterspoor in 1907**

De meest gedetailleerde en nauwkeurige gegevens over het stelsel en de hoogte van de tiendheffingen dateren uit de latere jaren. Daaruit licht ik een voorbeeld:

De tiendplichtige gewassen in het tiendblok Otterspoor waren (in 1907)<sup>10</sup> tarwe, rogge, haver, gerst, erwten, bonen, wikke, hennep, tabak, koolzaad, aardappelen en wortelen.

Van de eerste acht gewassen was steeds de tiende schoof verschuldigd na aftrek van 1/5 voor de grondbelasting; in de praktijk hield dit dus steeds 2 van elke 25 schoven in.

Voor tabak was toen *f* 7,- per hectare verschuldigd na aftrek van 1/5 voor de grondbelasting, dus *f* 5,60 per hectare.

Voor koolzaad was de elfde hectoliter verschuldigd na aftrek van 1/5 voor de grondbelasting, dus 8 van elke 110 hectoliters.

Voor aardappelen en wortelen was *f* 4,90 per hectare verschuldigd na aftrek van 1/5 voor de grondbelasting, dus *f* 3,92 per hectare.

Voor varkens en lammeren was één van elk tiental jonge dieren verschuldigd of 1/10 van de waarde van de jonge dieren op de leeftijd van 6 weken. Voor bijen was 1/10 van de waarde van de jonge zwermen verschuldigd onder aftrek van de waarde van de korf. In 1849 moesten twee huizen in dit tiendblok de krijtende tiend betalen.

### **Bron van landbouwhistorische kennis**

Dank zij de kerfcedullen kunnen we een beeld krijgen van welke gewassen verbouwd werden en op welke schaal in dit gebied.<sup>11</sup>

Om een duidelijk beeld te krijgen zijn alleen oogstopgaven onvoldoende. Naast onder meer het klimaat en de bodemsoort speelde de hoeveelheid zaad die nodig was voor een bepaalde opbrengst, een belangrijke rol. De gegevens hierover zijn zeer schaars. Gelukkig beschikken we over één opgave die in 1823 door de schout van Maarsseveen werd opgesteld. Deze volgt hier dan ook integraal (Tabellen 1 en 2). Interessant is ook om de cijfers in Tabel 1 te vergelijken met de gemiddelde resultaten voor Nederland als geheel (Tabel 3).

Het grootste deel van de opbrengst zal voor eigen gebruik bestemd zijn geweest, het resterende deel voor de markt. Om een idee te krijgen met welk doel bepaalde gewassen werden geteeld, is gebruik gemaakt van proefnemingen uit 1827. Opgegeven werd voor rogge en tarwe hoeveel een mud van deze graansoorten opbracht aan meel voor het bakken van brood (Tabel 4).

Tabel 1

Hoeveelheid zaai- en pootgoed en de opbrengst van een morgen land (Maarsseveen, 1823)

	Nodig voor zaaien en poten (mud)	Opbrengst per morgen (mud)
tarwe	1	9
rogge	1	9
gerst	1 <sup>1/2</sup>	11
haver	1 <sup>1/2</sup>	11
bonen	1 <sup>1/2</sup>	10
erwten	1 <sup>1/4</sup>	8
boekweit	1 <sup>1/2</sup>	10
aardappelen	15 zakken	90 zakken

Tabel 2

Oogstopbrengsten (Maarsseveen, 1823)

	totaal (mud)	nodig voor zaaien en poten (mud)	resteert (mud)
tarwe	128	15	113
rogge	21	2 <sup>1/2</sup>	18 <sup>1/2</sup>
gerst	52	7	45
haver	26	3 <sup>1/2</sup>	22 <sup>1/2</sup>
bonen	72	9 <sup>1/2</sup>	62 <sup>1/2</sup>
erwten	48	8	40
boekweit	—	—	—
aardappelen	720 zakken	120 zakken	600 zakken

Tabel 3

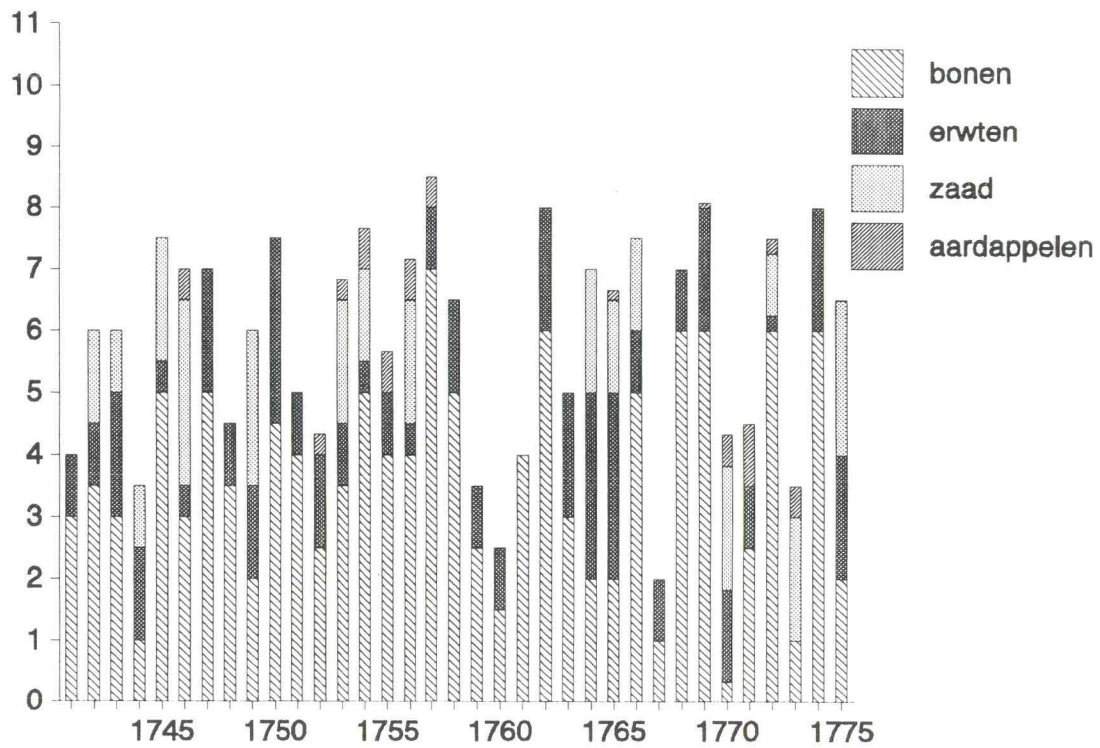
Verhouding zaaizaad : opbrengst in Nederland in 1812<sup>12</sup>

	Gemiddelde verhouding	Minimum	Maximum
tarwe	8,0	5,0	12,0
haver	12,5	6,0	20,0
gerst	12,5	8,0	22,0
rogge	8,5	6,0	11,0

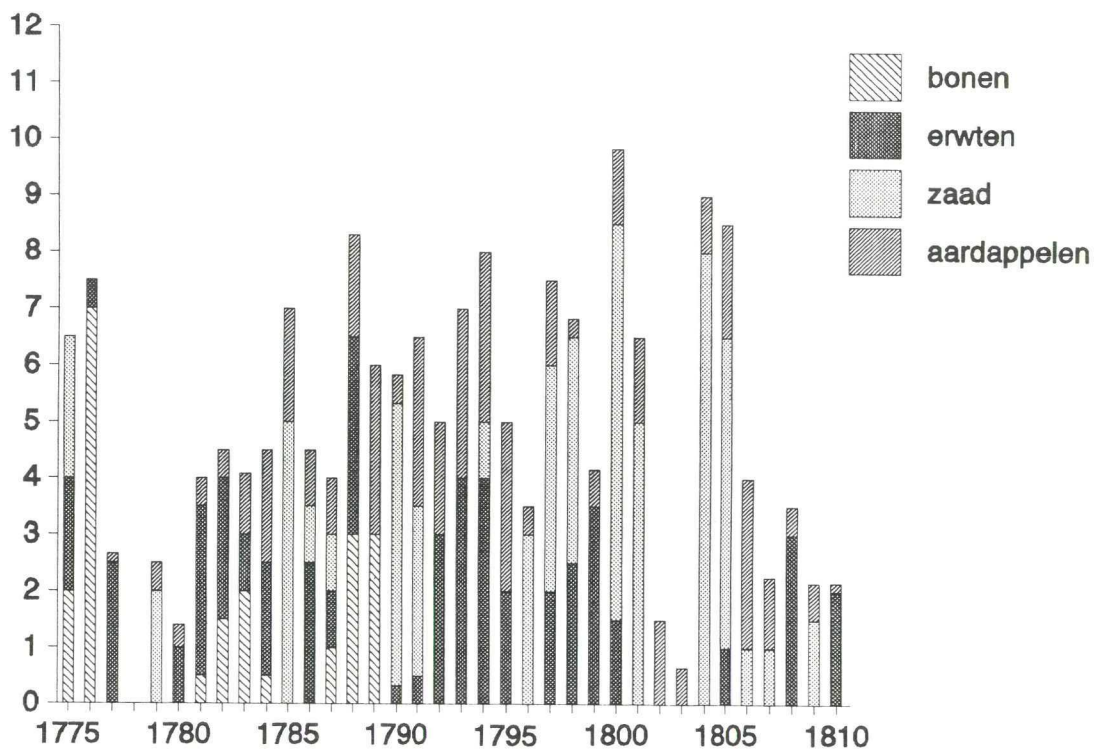
Tabel 4

Opbrengsten aan meel van een mud graan. A = het zuiver gewicht van een mud na aftrekken van tarra en verstoven meel; B = het aantal Nederlandse ponden brood uit een mud (een Nederlands pond was toen gelijk aan een huidig kilogram)

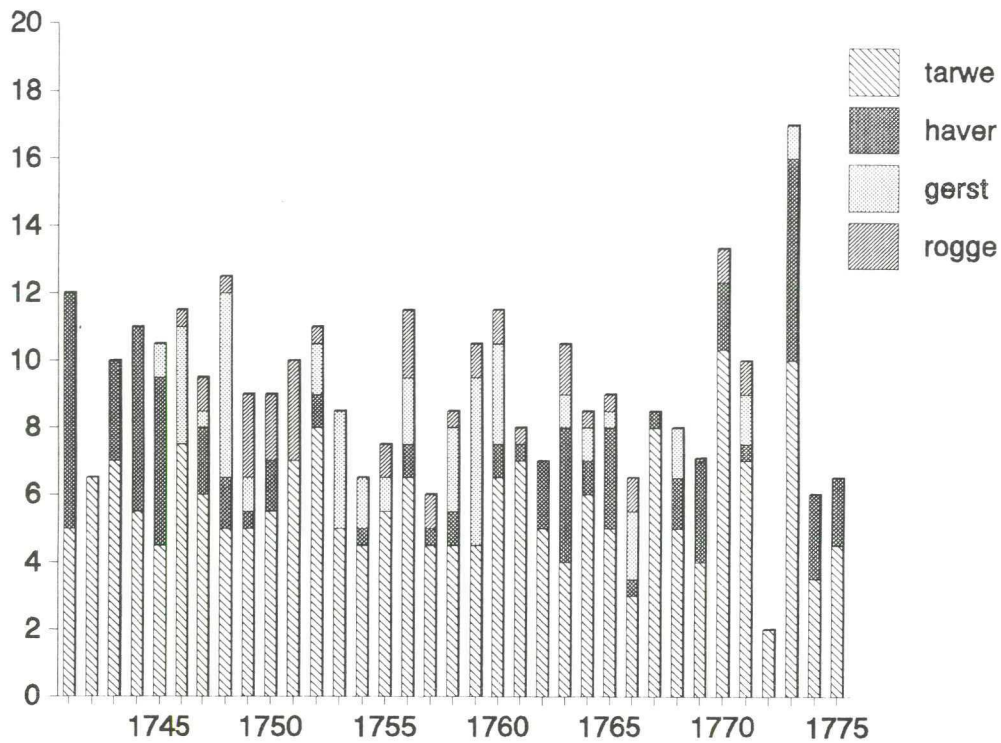
	A	B
brood van rogge	68	97 <sup>1/2</sup>
brood van ongebuild tarwemeel	74	106
brood van grof gebuild tarwemeel	75	78
brood van fijn gebuild tarwemeel	73	58



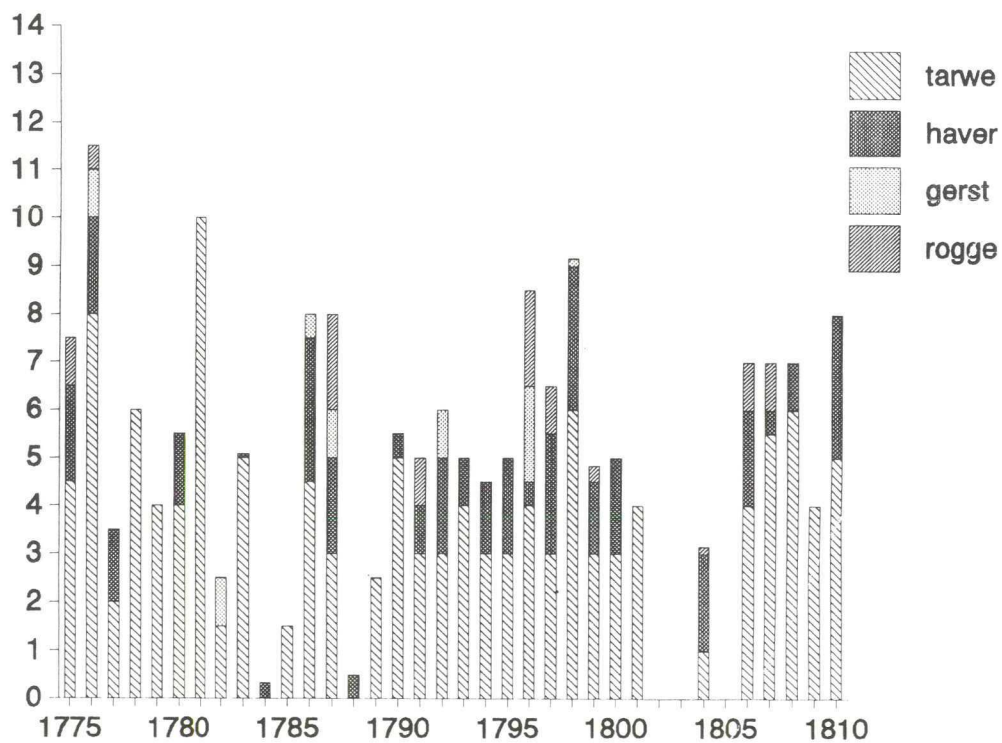
Afb. 3. Aantal tiendplichtige morgens in Otterspoor welke in de jaren 1741 - 1775 bebouwd waren met bonen, erwten, zaad en aardappelen.



Afb. 4. Aantal tiendplichtige morgens in Otterspoor welke in de jaren 1775 - 1810 bebouwd waren met bonen, erwten, zaad en aardappelen.



Afb. 5. Aantal tiendplichtige morgens in Otterspoor welke in de jaren 1741 - 1775 bebouwd waren met tarwe, haver, gerst en rogge.



Afb. 6. Aantal tiendplichtige morgens in Otterspoor welke in de jaren 1775 - 1810 bebouwd waren met tarwe, haver, gerst en rogge.



## De praktijk

Vanaf de tweede helft van de 17de eeuw verkeerde de Nederlandse landbouw in een crisis. Vanaf ca. 1660 begonnen de graanprijzen te dalen, gevolgd door de prijzen van andere landbouwprodukten. Oorlogen, natuurrampen en veepest zorgden voor donkere jaren voor de landbouwers. Ook voor de grondeigenaren was dit een sombere periode door de tegenvallende bedrijfsresultaten en pachtopbrengsten en de lage grondprijzen, met een absoluut dieptepunt rond 1730. Vanaf 1750 trok de economie weer enigszins aan; vanaf 1760 begonnen de prijzen weer te stijgen, evenals de vraag naar landbouwprodukten. Deze vraag werd gestimuleerd door de bevolkingsgroei in West-Europa en de export naar omliggende landen. Pas rond 1817 kwam de landbouw in een volgende recessie terecht.<sup>13,14,15</sup>

Tabel 5 geeft een overzicht van de oppervlakte aan bouwland binnen Otterspoor waarover in een reeks van jaren tienden werden geheven.

Tabel 5

Totale tiendplichtige bebouwde oppervlakte in Otterspoor (1741 - 1810)

Jaar	Opp.*	Jaar	Opp.*	Jaar	Opp.*
1741	16	1765	15,66	1789	9,5
1742	12,6	1766	12	1790	11,5
1743	16	1767	12,5	1791	11,5
1744	14,5	1768	15,5	1792	11
1745	18	1769	15,16	1793	12
1746	18	1770	17,66	1794	12,5
1747	16,5	1771	15	1795	12,0
1748	17	1772	9,5	1796	12
1749	16	1773	20,5	1797	14
1750	16,5	1774	14	1798	16
1751	15	1775	13	1799	9
1752	15,33	1776	12,5	1800	14,9
1753	15,33	1777	13,66	1801	14,5
1754	16,16	1778	10,5	1802	16,5
1755	15,16	1779	11,5	1803	4,66
1756	16,66	1780	6,9	1804	13,16
1757	16,5	1781	14	1805	12,5
1758	15	1782	7	1806	11
1759	14	1783	8,6	1807	9,25
1760	14	1784	4,9	1808	10,5
1761	12	1785	8,5	1809	11,16
1762	14	1786	12,5	1810	10,16
1763	15,5	1787	12		
1764	15,5	1788	8,9		

\* Oppervlakten in morgens (1 morgen = 6 hond = 600 roeden = 0,848 hectare).

Verbouwd in Otterspoor werden weit (= tarwe), haver, rogge, gerst, bonen, erwten, wikke, zaad, aardappelen en hennep (zie Afbeeldingen 3 - 6).

Voor een aantal jaren zijn de beschikbare gegevens onduidelijk; opgegeven werd toen zomerkoren (1778, 1779, 1800-1803, 1805 en 1809) en winterkoren (1802-1803). Verder werden een aantal keren gewassen gezamenlijk vermeld voor wat betreft de betaalde oppervlakte:

- tarwe òf rogge (1798, 1800 en 1801);
- haver en zomergerst (1750, 1791, 1794 en 1804);
- haver en bonen (1780 en 1786);

- haver en erwten (1796);
- bonen en erwten (1789, 1792-1795, 1797-1799 en 1810; bovendien in 1788 naast een aparte opgave voor deze twee gewassen een gezamenlijke);
- aardappelen en kool (1769).

Hennep werd slechts in drie jaren opgegeven, namelijk in 1746 (50 roeden), 1747 ("nog wat") en 1771 (300 roeden). Wikke alleen in 1749 (in combinatie met bonen) en in 1768 (300 roeden).

Tarwe en in mindere mate bonen (tot omstreeks 1780) waren in de gehele periode de voornaamste gewassen.

In 1822 werden de domaniale tienden overgedragen aan de Algemene Nederlandsche Maatschappij ter begunstiging van de Volksvlijt te Brussel; tengevolge van de vrijheidsstrijd in België kwam het beheer weer terug naar Nederland, en uiteindelijk vanaf 1856 in handen van het Rentambt Utrecht van het Kroondomein.

De Tiendwet van 1907 maakte met ingang van 1 januari 1909 een einde aan de tienden in Nederland.

Over de situatie vanaf 1811 hoop ik in een later vervolgartikel meer te schrijven.

## Noten

- 1 F.C.J. Ketelaar, 1978. Oude Zakelijke Rechten. Vroeger, nu en in de toekomst. Universitaire Pers Leiden / W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle.
- 2 C.H. Slager, 1988. De Ambachtsheerlijkheid van Oud- en Nieuw-Vossemeer en het Tiendrecht. Walburg Pers, Zutphen.
- 3 M. Wintle, 1982. Plagerijen, hatelijkheden en onregt. Dutch tithing in the nineteenth century. In: Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek, Deel 44, Amsterdam.
- 4 J.L. van Zanden, 1984. Tienden als bron voor de geschiedenis van de landbouw in Nederland in de 18e eeuw (1650 - 1810). In: A.A.G.-Bijdragen nr. 24, Wageningen.
- 5 Archief Gemeente Maarsseveen (Gemeentehuis te Maarsssen).
- 6 Archief Kapittel van Oud Munster (Rijksarchief te Utrecht), inv. nr. 685-3.
- 7 A.L.P. Buitelaar, 1988. Breukelen in de Middeleeuwen. Landschap - bewoning - rechtsmacht. In: Convivium aangeboden aan Prof. Jkvr. Dr. J.M. van Winter bij haar afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Uitgeverij Verloren, Hilversum, blz. 105 - 138.
- 8 Archief Kroondomein van het Rentambt Utrecht (Rijksarchief te Utrecht), inv. nr. 153.
- 9 Notarieel Archief Fredrik Hendrik v.d. Helm (Rijksarchief te Utrecht), inv. nr. 1311. Verpachting in de Vergulde Wagen van de Allemanstiend voor 1817.
- 10 Archief Tiendcommissies, inv. nr. 17. Archief Rentambt Utrecht van het Kroondomein, inv. nr. 269. Beide archieven op het Rijksarchief te Utrecht.
- 11 Archief Kapittel van Sint Pieter (Rijksarchief te Utrecht), inv. nrs. 267, 269, 400, 278.
- 12 B. Slicher van Bath, 1976. De Agrarische Geschiedenis van West-Europa 500 - 1850. Het Spectrum, Utrecht, blz. 364 - 365.
- 13 P.C. van den Noort, 1980. Inleiding tot de Algemene Agrarische Economie. H.E. Stenfert Kroese, Leiden.
- 14 J.H. van Stuivenberg, 1979. De Economische Geschiedenis van Nederland. Wolters-Noordhoff, Groningen.
- 15 W.H. Vermeulen, 1966. Den Haag en de Landbouw. Keerpunten in het negentiende-eeuwse landbouwbeleid. Van Gorcum & Co., Assen.